

תדפיס מתוך:

מחקרי יהודה ושומרון

קובץ טז

עורך מדעי: ד"ר יעקב אשל

מו"פ אזורי השומרון
ובקעת הירדן (ע"ד)

אריאל

המכללה האקדמית
יהודה ושומרון

תשס"ז - 2007

מעורבותה של מצרים בהר המרכזי של ארץ-ישראל בתקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברונזה המאוחרת (2000 – 1200 לפנה"ס)

יצחק מייטליס
מכללת הרצוג, אלון שבות

אחד המאפיינים המובהקים של האלף השני לפנה"ס הייתה המעורבות של מצרים בנעשה בכנען. מצרים ראתה בכנען נכס אסטרטגי, ולכן דאגה לקיים נוכחות בכנען ברמות שונות של מעורבות. כמעט כל המקורות ההיסטוריים לגבי כנען בתקופה הזאת הם מצריים – מלכי מצרים ערכו מסעות מלחמה בכנען ונמצאו ממצאים מצריים רבים ברחבי הארץ. כפי שכתבתי במקום אחר, תושבי ההר אופיינו בשמרנות ובסגירות לעומת תושבי המישורים (מייטליס, תש"ס). במאמר זה ברצוני לבדוק את השפעת הסגירות התרבותית והקשיים הטופוגרפיים, המאפיינים את אזור ההר המרכזי, על הנוכחות המצרית באזור הזה. את סקירתנו נחלק לתקופות משנה: (1) המאות ה-20 עד ה-18 לפנה"ס, היא תקופת הברונזה התיכונה 1 (השושלת ה-12 וראשית השושלת ה-13 במצרים); (2) המאות ה-17 וה-16 לפנה"ס – תקופת הברונזה התיכונה 2 (תקופת הביניים השנייה במצרים); (3) המאה ה-15, ראשית הממלכה החדשה – תקופת מסעות המלחמה המצריים; (4) המאות ה-14 וה-13 לפנה"ס – מכתבי אל עמארנה והידוק השלטון המצרי בערי מפתח בארץ-ישראל (שושלות 18 ו-19 במצרים).

המאות ה-20 עד ה-18 לפנה"ס

הממצאים החומריים בהר המרכזי דלים ביותר. לא נמצאו כמעט אתרי יישוב בין עמק יזרעאל לנגב. עם זאת, נמצאו שני מקורות מצריים העוסקים בהר המרכזי. (א) המקור הראשון הוא יכתבי המארות: במקומות שונים ברחבי מצרים ונוביה (כוש), התגלו חפצים ועליהם רשומות מארות – קללות נגד אנשים או קבוצות אוכלוסין הנזכרים בשמם. הקללות נכתבו כנראה במסגרת טקס מאגי, שנועד למנוע כל רעה אפשרית מצד האישים או הקבוצות הנקובות בשמן נגד פרעה. שלוש קבוצות העוסקות בארץ כנען חשובות לענייננו: הקדומה שבהן מתוארכת לסוף המאה ה-20 וראשית המאה ה-19 לפנה"ס; השנייה לאמצע המאה ה-19 לפנה"ס; והמאוחרת לראשית

המאה ה-18 לפנה"ס (אהרוני, תשמ"ח, 118-121; נאמן, 1982, 144-147). ברשימה השמית של אתרים מכנען יש רק עיר אחת בקבוצה הקדומה מאזור ההר המרכזי – ירושלים. בקבוצה המאוחרת מופיעות ירושלים ושכם.

מה המשמעות של אזכור הערים הללו ברשימות במצרים? האם מצרים שלטה על אזור ההר המרכזי בפועל? לפי נאמן: "ביסוד הקללה מונחת התפיסה בדבר שלטונו של פרעה בכל היקום וחובת כל השליטים להיכנע לו. לפיכך, אין לבקש את המקומות המקוללים בתוך תחומי השלטון המצרי הממשי, ואזכורם אין פירושו שהם מהווים סכנה ממשית ומיידית למצרים" (נאמן, 1982, 146). לאור זאת נראה כי אזכור של עיר או של שבטי נודדים בכתבי המארות מדבר בישויות שלא היו כפופות בפועל למצרים, אף-על-פי שזו ראתה בהם גורמים הכפופים לה. הראיה היא שמגידו וגזר, ערים חשובות בתקופה הזאת, לא נזכרו בכתבים. אהרוני הציע שהיעדרה של מגידו מכתבי המארות מלמד שהעיר הייתה בידי מצרים, ולכן לא נכללה ברשימת הערים המקוללות (אהרוני, תשמ"ח, 121). ראוי לציין שאזכורה של ירושלים מעורר בעיה, שכן לא נמצאו סימני יישוב מתקופה זו בירושלים.

(ב) מקור נוסף מאמצע המאה ה-19 לפנה"ס הוא כתובת בקבר של שר מצרי בשם חיוסבד, בן ימיו של שנסורת השלישי. מסופר בה על מסע צבאי לארץ 'סכממ', היא, ככל הנראה, שכם. עיר זו נפלה יחד עם "רתינו העלובה" (אהרוני, שם). המסע מלמד על חשיבותה של שכם בתקופה זו ועל קיומה של אוכלוסייה גדולה באזור. חרפויות מצריות מן השושלת ה-12 התגלו ברחבי הארץ, אולם ד' בן-תור הראתה שחרפויות אלה הובאו לארץ מאוחר יותר, כתוצאה משוד קברים במצרים, ולכן אין בהן ראיה לנוכחות של מצרים באזור (Ben-Tor, 1994).

המאות ה-17 וה-16 לפנה"ס

מתקופה זו אין מקורות כתובים על הארץ, אך ממצאים מצריים רבים נמצאו בארץ וברחבי ההר המרכזי. רשימת האתרים בהר שבהם נמצאו חרפויות ארוכה למדי. להלן רשימה חלקית:

קברים: קלנדיה מצפון לירושלים, גבעון, מוצא, ביתניה בהר הזיתים, דומינוס פלוויט בהר הזיתים, נחל רפאים, סעיר, חברון.

יישובים: בית-אל, נחל רפאים, בית צור, שילה ושכם.

טביעות על קנקנים: בית-אל, ירושלים, בית צור, חברון ושילה (לפירוט ומראי מקום, ראו: מייטלס, תשנ"ח, 174-175).

ברשימה עשרות חרפויות, והיא מלמדת, לכאורה, על מעורבות רבה של מצרים בהר המרכזי; ואולם בכל הרשימה אין חרפויות מלכותיות. לעומת זאת, בשפלה ובמישור (תל בית-מירסים, תל חליף, תל פרעה דרום, תל אל-עג'ול, גזר ועוד), נמצאו חרפויות מלכותיות (Weinstein, 1981). מכאן נראה, כי בניגוד לחלקים הנמוכים של כנען, ובעיקר בדרום הארץ, שבהם המעורבות המצרית הייתה רבה, ממצא החרפויות בהר משקף אימוץ של מנהגים מצריים ולא שלטון ומעורבות של ממש. יתר-על-כן, היעדרם של כלים מצריים, או חפצים מצריים אחרים, מחזק את הסברה בדבר המעורבות המצרית המועטה. בן-תור גם מציינת שחלק נכבד מן החרפויות הפרטיות שנבדקו נוצרו בכנען ולא יובאו ממצרים, והן משקפות אימוץ של מנהגי הקבורה שנהגו במצרים (Ben-Tor, 2001).

המאה ה-15 לפנה"ס

בתקופה זו הגבירה מצרים את מעורבותה בכנען. ממצבות זיכרון רבות נראה כי רוב המלכים המצריים היו מעורבים במסעות מלחמה שם. הידוע בהם הוא תחותמס השלישי, שערך מסע לכנען כנגד מלך מיתני שבצפון, בדרך הבינלאומית שעברה במישור החוף. קואליציה מכנען ערכה נגדו מלחמה. הוא עבר את מישור החוף ללא קרב, והקרב המכריע נערך ליד מגידו במעבר עירון. בקרב הזה הוא כבש את 'מכת'י, היא כנראה מגידו. מתיאורי המסע המפורטים עולה כי הוא לא הגיע לאזור ההר. גם יורשו, אמנחותפ השני, ערך שלושה מסעות מלחמה לכנען. הוא הגיע לשרון, לעמק יזרעאל ולגליל התחתון, אך הוא לא נכנס להרי יהודה ושומרון. גם בנו, תחותמס הרביעי, הגיע עד גזר ולא המשיך מזרחה. מכאן נראה שמלכי מצרים נמנעו מלחדור לאזור גב ההר, אם משום שחששו מאזור הררי זה, ואם משום שלא היה להם עניין בחלק הזה של הארץ. אמנם החרפושיות של תחותמס השלישי היו נפוצות מאוד ברחבי הארץ ונמצאו גם בהר. אך נראה כי המלך הזה היה מאוד פופולרי, וחרפושיות שנשאו את שמו נוצרו גם מאות שנים לאחר מותו. לפיכך חרפושיות הנושאות את שמו אינן מלמדות דבר על נוכחותו או נוכחותו פקידיו במקום הימצאן.

המאות ה-14 וה-13 לפנה"ס

זו תקופת הברונזה המאוחרת, שבה המעורבות המצרית גברה מאוד ברחבי הארץ. עדויות על כך התגלו באתרים שונים: בית-שאן, יפו, אפק, עזה ומקומות נוספים. חרפושיות מלכותיות מצריות התגלו בכל הארץ ובהר המרכזי. בחברון, למשל, נמצאה חרפושית של רעמסס השני; בבית צור התגלו חרפושיות המתוארות על-ידי החופר כחרפושיות מן השושלת ה-19; בשכם נמצאה חרפושית הנושאת את שמה של תי, אשתו של אמנחותפ השלישי; ובמנחת התגלתה חרפושית של אמנחותפ השלישי. שתי חרפושיות של רעמסס השני התגלו בהר עיבל (לסיכום המקורות השונים, ראו: מייטליס, תשנ"ח, 175). לכאורה, חרפושיות אלה משקפות נוכחות מצרית בשטח, ואולם, לפי האגיפטולוג רפאל גבעון, החרפושיות שימשו כקמעות, וחרפושיות עם שמות מלכים נעשו גם זמן רב לאחר מותם. אלה יוצרו כאות הערצה למלך או בשל הערך המאגי שיוחס לשמו – מלכי מצרים נחשבו כבעלי תכונות על-אנושיות ויכולת שליטה על איתני הטבע. גבעון הוסיף: "בימי הממלכה התיכונה (ראשית האלף השני לפנה"ס) היה כנראה יחס ישיר בין המינהל ובין החרפושיות עם שם המלך. אפשר כי רק פקידים יכלו לשאת חותמות מלכותיים... מימי השושלת ה-18 (תקופת הברונזה המאוחרת) ואילך, אבד לשמו של המלך על החרפושיות כל קשר לציון קשר עם המינהל, וכל אזרח יכול היה להתקין לעצמו חותם עם שם המלך לפיכך אין לקשור חרפושית הנושאת שם מלך עם המלך על האזור בו נמצא החפץ חרפושית זו יכולה הייתה להיות גם סחורה ששימשה כתשלום לכנענים בעד התוצרת החקלאית ששלחו למצרים." (גבעון, 1984). ראוי להוסיף שחלק מהחרפושיות התגלו בתוך מכלול של כלים מתקופת הברזל א, ולא נראה כי יש לקשור את החרפושיות לנוכחות מצרית באתרים כמו הר עיבל. נראה, שתפוצתן של החרפושיות המלכותיות אינן מעידות על קשר של ממש של מצרים עם ההר המרכזי.

לעומת זאת, נתונים נוספים מעידים על נוכחות מצרית ניכרת למדי. בשכבה VI בשילה התגלו כלי בהט ושבר כלי מצרי (Brandl, 1993). מצפון לשער שכם בירושלים התגלו

ממצאים מצריים המלמדים על נוכחות מצרית בשטח (ברקאי, תשנ"א). ברקאי הציע שמצפון לירושלים היה מקדש מצרי (על כך להלן). מתברר שהקשר עם מצרים היה הדוק יותר בתקופה זו מאשר בתקופת הברונזה התיכונה. מה היה טיבו של הקשר הזה? – האם שליטה צבאית או קשרי מסחר? מכתבי אל-עמארנה יכולים להעיד בסוגיות אלה. בין 380 המכתבים שהתגלו, יש שישה של עבדחיבה מלך ירושלים וכן של לבאיה מלך שכם. במכתבים נוספים מתלוננים שליטים שונים על לבאיה ובניו וכן על עבדחיבה מלך ירושלים (Moran, 1992; ציפורה כוכבי-רייני, תשס"ה).

שיטת המינהל בכנען התבססה על ערי ממלכה ששלטו על העיר וסביבותיה, ושליטיה (חזינו) היו כפופים לשלטון המצרי. כשנכתבו התעודות – בסוף ימיו של אמנחותפ השלישי ובימי אמנחותפ הרביעי, הוא אחי נאתון – השלטון היה רופף, ואנרכיה שררה ברחבי הארץ. שיירות נשדדו, כמו בעמק איילון ובבקעת בית נטופה. חילות מצב מצומצמים ישבו בירושלים ובמגידו, אך פונו משם בשלב מסוים. מלכי כנען התכתשו ביניהם, וחלק גדול מהמכתבים עוסקים בתלונות הדדיות. נוסף על תושבי הערים היו גורמים המכונים "עפרו", שלא סרו למרות השלטון המרכזי ונחשבו אויבים של הסדר החברתי הקיים.

שני הפעילים היחידים באזור ההר היו מלך ירושלים ומלך שכם, אך היה קיים הבדל מהותי ביניהם. מלך שכם, "עושה הצרות התמיד", ניסה להתפשט על שטחים נרחבים, כשיחידת הצבא המצרי עזבה את מגידו הוא כבש שטחים בעמק יזרעאל. יריביו לא יכלו לו וגם מצרים לא התערבה. בדרך כלשהי פיתו יריביו את לבאיה לצאת מעירו, ואז הוא נרצח על-ידי אויביו, שליטי הערים האחרות. בניו של לבאיה הוכיחו שאינם שונים מאביהם "ונתנו את ארץ שכם לעפרו" (תעודה 289 בארכיון אל-עמארנה).

בירושלים המצב היה שונה. מלך העיר ירושלים הביע נאמנות מרובה למלך מצרים אף-על-פי שהואשם בהענקת הארץ לעפרו. בעבר היה בירושלים חיל מצב מצרי שהוצא ממנה, ומלך העיר ביקש שיחזיר את הצבא. מלך ירושלים אומר: "מה עשיתי למלך אדוני? הם משמיצים אותי לפני המלך אדוני. עבדחיבה מרד במלך אדוני. ראה באשר לי, לא אבי ולא אמי הושיבוני במקום הזה, זרוע המלך החזקה הכניסה אותי לבית אבי, מדוע דווקא אני אפשע במלך אדוני... יישר נא בעיני המלך לשלוח חיל מצב וכך אוכל לבוא לראות את עיני המלך אדוני" (תעודה 286 בארכיון אל-עמארנה). ממכתביו של עבדחיבה נראה המלך מאוים על-ידי גורמים כמו העפרו, המבקש סיוע צבאי שכנראה לא הגיע. נראה כי מצרים הייתה מעורבת ישירות במינוי של עבדחיבה כמלך ירושלים. וחיל מצב מצרי היה במקום, ולראשונה התערבו המצרים בצורה עמוקה בנעשה בהרי יהודה ושומרון. הפריטים המצריים מאזור שער שכם נותנים תימוכין למקור הזה. בסוף המאה ה-19 לספירה התגלה שבר אסטלה מצרית, עשויה מאבן גיר לבנה, ועליה סימנים הירוגליפיים ברורים. הכתובת כוללת את התואר "ראשון המערביים" – תוארו של האל אוסיריס – אלוהי המתים, שנקבר בצד המערבי של הנילוס.

שמו של אוסיריס מופיע גם בשבר אסטלה מאבן חול נובית שהתגלתה בחצור ובאסטלות מאבן כורכר מדיר אל בלאח. נוסף על התואר הזה נראה שם קטע מאוזן מלבנית, שהוא חלק מאוזנו של האל סת, ומשמאלו שלושה פרחי לוטוס הנתונים זה בתוך זה. פרחי הלוטוס שייכים לפי סצנות מקבילות, הידועות היטב באמנות המצרית, לזר פרחי לוטוס שמגיש מציב האסטלה לאלוהות הניצבת מולו. באותו אזור התגלו גם כותרת לוטוס אופיינית, שבר צלמית עשויה מאבן סרפנטין ירקרקה, שבר שולחן מנחות מצרי וכלי בהט.

צירוף כל הממצאים יחד הובילו את ברקאי להציע שהיה כאן מקדש מצרי (ברקאי, תשנ"א). ברקאי הציע לחפצים אלה מקבילות מהמאה ה-14 לפנה"ס במצרים. בשל הרושם שמצרים לא הפגינה התעניינות מרובה בכנען בתקופה זו, הוא הציע לתארך את המקדש למאה ה-13 לפנה"ס, שבה השלטון המצרי היה חזק יותר.

ביטוי מעניין של עבדחיבה מוביל לתיארוך המקדש המצרי למאה ה-14 לפנה"ס. במכתב 287 נכתב: "ראה, מלכי השכין את שמו (Sa-Ka-an Sum-Su) בארץ ירושלים לעולם ואינו יכול לעזבה, את ארץ ירושלים". הביטוי הזה מזכיר ביטוי מקראי מוכר וידוע: "וְהָיָה הַמָּקוֹם אֲשֶׁר-יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם בּוֹ לְשֵׁן שְׁמוֹ שָׁם, שָׁמָּה תִבְיֹאוּ אֶת כָּל-אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם" (דברים יב:יא). הביטוי המקראי מתייחס בבירור למקדש, ומכאן שגם באל-עמארנה משמעותו דומה: מלך מצרים שנחשב לאל שיכן את שמו, כלומר בנה מקדש, בירושלים. ככל הנראה בראשית ימיו של אחינאתון פעל המלך ישירות בעיר, אך מסיבות שונות פינה את כוחותיו והשאיר את ירושלים ללא כוח מגן כנגד העפרו.

איננו יודעים מה התרחש במאה ה-13 בהרי יהודה ושומרון. במצבות ההתפארות של מסעות המלחמה של סתי הראשון ורעמסס השני אין התייחסות להר המרכזי, ונראה כי גם הם הקפידו שלא להיכנס לאזור הזה. בתעודה מצרית מימיו של מרנפתח (סוף המאה ה-13) מוזכרת מצודה של מרנפתח בקרבת סררם. כיוון שבמצרית עתיקה אין האות ל', ובכל מקום שמילה שמת נושאת את האות ל' התעתיק הוא של האות ר'. ייתכן שהשם הוא "סלם", כלומר שלם היא ירושלים. אהרונזי הציע שמדובר במי נפתוח (יהושע טו:ט) היא ליפתא, בכניסה לירושלים של ימינו (אהרונזי, תשמ"ח, 152). הוא הציע שהשם המקורי היה מעיין מירנפתח, על שמו של מרנפתח מלך מצרים. אכן ממצבת מרנפתח ניתן להסיק שהוא הגיע לאזור ההר, שכן בכתובתו הוא ציין את מלחמתו בכנען, אשקלון וגזר, שבאזור מישור החוף והשפלה, ואילו בשורה הבאה כתב מרנפתח: "ישראל הושם אין לו זרע" – היכן נפגש מרנפתח בישראל? סביר להניח שהיה זה באזור הרי יהודה או שומרון, מקום מושבם של בני ישראל.

מסקנות

בכל אזור ההר, רק ירושלים ושכם היו חשובות בעיני השלטון המצרי. בפועל, במהלך תקופת הברונזה התיכונה לא הייתה נוכחות של ממש של מצרים באזור ההר. ריבוי החרפויות שהתגלו בהר מלמד על השפעה תרבותית של מצרים באזור, ואולם נראה כי המצרים נרתעו מכניסה לאזור זה.

במאה ה-14 לפנה"ס החלה מעורבות ממשית יותר בעיקר בירושלים, כנראה רק לתקופה קצרה. בירושלים היה חיל מצב מצרי, מלך מצרים היה מעורב במינוי השליט המקומי וככל הנראה בנה גם מקדש במקום. לא ברור מדוע דווקא ירושלים זכתה לעניין כה רב, אך נראה כי נוכחות מצרית הייתה באזור ירושלים עד לסוף המאה ה-13 לפנה"ס. ייתכן שזו הסיבה מדוע לא נכבשה ירושלים בידי שבטי ישראל במהלך תקופת השופטים. יחד עם זאת, נותרה השאלה, מדוע לא נמצאו ממצאים מירושלים אף-על-פי שהיא מוזכרת בכתבי המארות ובמכתבי אל-עמארנה? המחקר הארכאולוגי עדיין לא הצליח למצוא ממצאים משמעותיים מן התקופה הזאת, וזוהי אחת הסוגיות שבהן עדיין המחקר הארכאולוגי אינו עולה בקנה אחד עם המחקר ההיסטורי.

רשימת מקורות

- אהרונני י', תשמ"ח;
ארץ-ישראל בתקופת המקרא גיאוגרפיה היסטורית, מהדורה מתוקנת, ירושלים.
 ברקאי ג', תשנ"א;
 "מקדש מצרי מתקופת הברונזה המאוחרת בירושלים?", **ארץ-ישראל**, כא, עמ' 94-106.
 גבעון ר', 1984;
עקבות פרעה בכנען, תל-אביב.
 כוכבי-רייני צ', תשס"ה;
למלך אדוני מכתבי אל-עמארנה, ירושלים.
 מייטליס י', תשנ"ח;
הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מייטליס י' תש"ס;
 "תרבות ההר מול תרבות המישור באלף השני לפנה"ס", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, ט, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל, עמ' 17-25.
 נאמן נ', 1982;
 "ארץ-ישראל בתקופה הכנענית: תקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברונזה המאוחרת (1200-2000 לפני הספירה בקירוב)", בתוך: אפעל י' (עורך), **ההיסטוריה של ארץ-ישראל**, כרך ראשון, התקופות הקדומות, ירושלים.
- Brandl B., 1993;
 "Clays, Bones, Metal and Stone Objects", in: I. Finkelstein (ed.), *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site*, Tel-Aviv, pp. 223-262.
- Ben-Tor D., 1994;
 "The Historical Implications of Middle Kingdom Scarabs Found in Palestine Bearing Private Names and Titles of Officials", *BASOR*, 294, pp. 7-23.
- Ben-Tor D., 2001;
 "The Scarabs from Efrata", in R. Gonen (ed.), *Excavation at Efrata, IAA Reports*, 12, pp. 90-94.
- Moran W.L., 1992;
The Amarna Letters, Baltimore-London.
- Weinstein J.M., 1981;
 "The Egyptian Empire in Palestine: A Reassessment", *BASOR*, 241, pp. 1-28.